

Такий вбивчий для українського екзильного уряду аналіз ситуації в Україні характерний для кінця 1920 р. Тогочасна військово-стратегічна ситуація в Україні все більше налаштовувала Берлін на виразну радянську орієнтацію. Саме 1920 р. починають закладатися підвалини німецько-радянського порозуміння, яке мало своїм апогеєм Рапалльську угоду. У контексті такої політики екзильні українські уряди не мали ніяких шансів на визнання або підтримку з боку Берліна. Берестейська епоха у стосунках між Україною та Німеччиною дійшла свого завершення й розпочиналась нова доба, доба німецько-радянського партнерства.

Джерела та література

1. Politisches Archiv des Auswaertiges Amtes.
2. Deutsches Zentralarchiv.
3. Akten zur deutschen Aussenpolitik. – Goettingen, 1984.
4. Grupp P. Deute Aussenpolitik im Schatten von Versailles. – Paderborn, 1988.
5. Golczewski F. Deutschland und die Ukraine-Politik 1918-1926 // Nationalities Papers, 1997.
6. Bundesarchiv.

SUMMARY

The article deals with political aspects of Ukrainian-German relations at the end of World War I and the first post-war years.

О.М. Ігнатуша

РЕАКЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА МОДЕРНІЗАЦІЙНИЙ ВИКЛИК НОВОЄВРОПЕЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Визначаючи соціально-політичні причини і фактори організаційного розколу Російської православної церкви в Україні, який остаточно оформився в 20-х роках XX ст., маємо, передусім, зазначити їх поступове накопичення в різних площинах суспільного буття. Причому особливої впливовості набували фактори, викристалізовані XIX століттям. Їх характерними ознаками були модернізаційні трансформації всеросійських структур під впливом розвитку світових і особливо європейських суспільств і, водночас, прискорена інтеграція України у всеросійську систему.

Теза про генетичну залежність церковних реформ 20-х років XX ст. від розвитку українського суспільства в контексті загальносвітового історичного процесу є, на наш погляд, принциповою. Вона дає можливість розглядати явище тодішнього церковного розколу в Україні як результат національного розвитку на шляху індустріальної модернізації, а не як продукт ситуативного маніпулювання церквою з боку державної влади.

Дана теза спонукає нас до висунення гіпотез: 1) про регенерування протягом XIX – початку XX ст. українських церковних традицій, сформованих попередніми поколіннями; 2) про поширення демократичних процесів і гуманістичних тенденцій в українському церковному середовищі, сутність яких була визначена загальноєвропейськими процесами епох Відродження, Реформації, Просвітництва; 3) про аналогію характеру церковного розколу єдиної на постімперському просторі Російської церкви з характером кризи інших суспільних структур.

Ці гіпотези вимагають всебічного осмислення та поглибленого вивчення суспільних процесів, дійовою особою яких була Російська православна церква в Україні

протягом XIX ст. Причому, об'єктивом дослідження мають бути охоплені різні ланки церковної структури: офіційні церковні та державні кола, внутрішня церковна опозиція, політично заангажована проектами реорганізації суспільного статусу церкви світська інтелігенція, найпотужніші соціальні верстви, що були опорою церкви: селянство, міщанство, робітники, буржуазія тощо.

Очевидно, що одним із принципових моментів при осмисленні генези майбутніх українських церковних реформ має стати вивчення характеру і конкретних проявів відгуку адміністративних структур Російської православної церкви в Україні на цивілізаційні процеси модернізації суспільства XIX – початку XX ст., які мали загальноєвропейський контекст. Тому спробуємо в межах статті простежити цю залежність із врахуванням соціально-політичного поступу загальноросійського суспільства, складовою часткою якого була Україна, та дії факторів українського національного розвитку (які, до речі, так само вимагають спеціального, більш предметного розгляду).

Динамічні зміни в суспільній та релігійній свідомості XIX ст. були визначені глибинними зрушеннями в соціально-економічній та політичній сферах. Українське суспільство у складі Російської імперії еволюціонувало по шляху, який для народів Європи вже не був оригінальним. Це був шлях буржуазної модернізації. Російська імперська влада та передова суспільна думка, наслідуючи політологічні та технологічні новачії Заходу, намагалися втриматися в авангарді суспільного прогресу та домінуючого впливу серед інших європейських народів.

Прогрес у сфері техніки та виробництва, що став початком промислового перевороту й індустріалізації, відкриття доступу різночинцям до системи соціального управління надали суспільно-політичному розвитку нової динаміки.

Зміни в характері розвитку економіки спричиняли появу нових соціальних сил – буржуазії та робітників, інтелігенції, а відтак – і нових політичних еліт, які дедалі енергійніше заявляли про свої права.

Соціальна ієрархія, характерна для середньовічної доби, трансформується: послаблюється становий поділ суспільства, дворянство втрачає монополію на виключність у суспільному лідерстві. Цьому опосередковано сприяє сама імперська влада, змушена формувати нову соціальну верству для обслуговування модерних державно-політичних потреб – інтелігенцію. Ця потреба в інтелігентних силах (яка, за висловом яскравого представника передової української думки першої половини XX ст. Арсена Річинського, “з’явилася в Росії після реформ Петра I, коли державна влада хотіла використати здобутки західноєвропейської культури, але потребувала для цього по-європейськи освічених людей” [1.-С.180-181]) у XIX ст. посилилася. Зростають лави різночинної інтелігенції, яка намагається осмислити зміни в суспільному житті та використати їх для досягнення суспільного блага. Але, будучи представниками різних груп населення, всотавши відмінні соціальні та національні інтереси, різночинці по-різному розуміли поняття цього блага. Формуються різні напрямки суспільно-політичного руху.

Спершу нові соціальні сили промислової й торговельної буржуазії та інтелігенції, що мали найбільший соціотворчий потенціал, своїм корінням здебільшого виходили зі старої російської дворянської еліти та її українського козацько-старшинського поповнення. Їхні спроби вдосконалення системи соціальних відносин у державі були обмежені як цим характером походження, так і усталеною традицією участі російської еліти в політичному житті. Дія означених сил не могла бути надто радикальною, оскільки їх носії належали до верств, яких у цілому задовольняла існуюча політична система та ієрархія соціальних цінностей. Отож, паростки буржуазної системи і відповідні їй зрушення в суспільній свідомості досить кволо пробивались крізь товщу

російського традиціоналізму, імперського консерватизму, що базувався на ідеях та ментальності панівної нації. У повній мірі це було характерним і для церковної сфери, де устої фундаменталізму, у вигляді месіанської імперської формули ототожнення російської церкви з центром світового християнства, здавалися непохитними. “Москва – третій Рим”, – стверджувала ця формула, освячена не тільки ієрархією Російської церкви, а й державною владою.

Логічно, що за таких обставин основний соціально-політичний конфлікт спочатку пролягав у площині змагань між ліберальними та консервативними силами. Ця особливість проявлялась і в сфері церковного розвитку.

Проте із прискоренням буржуазної модернізації країни під впливом проникнення й поширення в її межах правових, гуманістичних ідей, національно-визвольних рухів та міждержавної конкуренції першої половини XIX ст. об’єктивно відбувається радикалізація суспільно-політичної, а з нею й релігійної думки всередині Російської імперії.

Вестернізація російського суспільства супроводжувалася жорстким асиміляційним пресингом проти українського етносу та самобутніх форм його організації, в тому числі й проти української церкви з боку імперських структур. “Московський наступ ішов двома шляхами – за допомогою адміністративних утисків і культурного зближення”, – доречно зауважував А. Річинський [1.-С.234]. Він розривав зв’язки між кліром і громадою, нав’язував російські форми самовиразу, відкривав можливість поширення релігійних сект.

Дедалі нові та частіші прояви релігійного модернізму в середовищі інтелектуалів наповнювали джерело громадсько-церковної й політичної думки, яке підточувало товщу консервативної релігійної психології широких верств населення.

Симптоматичні явища ослаблення зв’язку між церквою та суспільством стали відчутними вже на початку XIX ст.

Розклад традиційного релігійного світогляду був підсилений процесом первісного нагромадження капіталу за рахунок злиденного, економічно маломісного, архаїчного та патріархального села. Велика кількість селянства, яке складало основну масу населення, виявилась соціально незахищеною в умовах формування ринкових відносин. Безпосередній вплив на нього більш підприємливих та заможних сусідів неправославного віровизнання (німецькомовного католицького, лютеранського, менонітського населення, поляків, євреїв) та деякі вдалі зразки наслідування їм розмивали традиційну ортодоксальність. У селянському середовищі ширились раціоналістичні ідеї релігійного пробудження, яскравим виразником якого був протестантизм.

Найбільше його прояв був помітним у середовищі сільськогосподарських робітників [2.-С.362]. Особливо показовими у цьому відношенні стали регіони південної та центральної України, інтенсивніше захоплені тенденціями буржуазного розвитку.

Дослідниця українського протестантизму В.І. Любашенко, аналізуючи поширення неправославних релігійних ідей в українських губерніях у складі Російської імперії, доречно зауважувала: привабливі умови праці в німецьких колоністів щороку вели до збільшення кількості сезонних робітників з українського населення в їх господарствах. Зокрема, в одному лише Молочанському менонітському окрузі кількість наймитів зросла з 242 у 1844 р. до 1374 чоловік у 1866 р. [3.-С.188]. Це зростання було тісно пов’язане із зростанням менонітської земельної власності. Вже у 1888 р. в Маріупольському повіті Катеринославської губернії їм належало 500 тис. дес. землі з 650 тис. дес. загальної площі [3.-С.186]. Подібні політичні та соціально-економічні фактори ставали реальною основою для ослаблення ортодоксальної віри і церкви. Дія їх підсилювалась подальшим розвитком буржуазних відносин, не дивлячись на значну

еміграцію німецькомовного протестантського населення (емігрувало близько третини сімей), яка відбулася в 70-х роках XIX ст. Іноземних колоністів, що мешкали лише на півдні України і в своїй масі були носіями неправославної віри, наприкінці XIX ст. вже налічувалось близько 200 тис. чол. [4.-С.128-129].

Отже, збільшення загальної маси і культурного впливу нових елементів неправославної віровизнання порушувало монополію православної церкви на релігійну думку і суспільний авторитет.

Реакція православної церкви на неортодоксальні ідеї видавалась достатньо потужною на рівні адміністративно-управлінської ланки. Зокрема, відомо, що в 1885 р. катеринославське єпархіальне начальство добилося, аби сектантів, які після напучування не повернулися до православної віри, виселяли з їхніх домівок та населених пунктів [5.-1885.-№24.-15 декаб.-С.607].

Місіонерська література, періодичні видання Російської православної церкви в Україні постійно підкреслювали “негативні впливи” іновірного оточення на православних, зауважуючи їх наявність в різних соціальних шарах, особливо серед трудового народу. Реальною основою привабливості духовних надбань іновірців небезпідставно визнавалось порівняно краще матеріальне становище неправославних та домінування їх інтересів в економічних взаєминах з православними. Зауважувалось більш цілеспрямоване ведення іновірцями місіонерської роботи (яка об’єктивно набувала антиправославного змісту), зокрема, лекційної, проповідницької, застосування матеріального заохочення, проведення цієї роботи під час православних свят тощо. Сучасники, заангажовані ортодоксальними ідеями, мали достатньо матеріалу в будь-якій сфері взаємовпливу культур, аби відзначити факти руйнування фундаментальних основ православного світогляду. У цьому зв’язку цікаво звернути увагу на фрагмент рапорту священика Митрофанівської церкви с. Терпіння Мелітопольського повіту Якова Чепіговського до архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла (Розанова) від 3 жовтня 1848 р. з яскравими замальовками: “...Сам я в день Успіння, проїхавши шістнадцять менонітських колоній по шляху від Терпіння до Токмака, бачив православних працівників, які були зайняті обмолотом хліба і чисткою садів, виробництвом цегли в заводах і куванням у кузнях. Крім того, проживаючи в німців, не дотримуються постів, не ходять до церкви і навіть деякі не говіють. Та і всі, хто служить у німців, зізнаються, що постів їм дотримуватись ніяк неможливо, оскільки у них такого немає і ніколи пісна їжа не готується” [6.-Ф.246.-Оп.1.-Спр.105.-Арк.40].

Іновірна присутність і цивілізаційний обмін економічними, громадсько-політичними, культурними ідеями за умов розпаду феодальних основ господарювання стимулювали українське населення до національного релігійного пробудження і, водночас, спонукали Російську православну церкву до адекватної відповіді.

У другій половині XIX ст., під тиском поширення модерних суспільно-політичних ідей, імперія дедалі активніше звільнялась від старих пут. Відміна кріпосного права, буржуазні реформи у сфері громадського управління, суду, війська стали реальністю.

Відгуком держави на суспільну ініціативу та передову громадську й релігійну думку стала низка церковних реформ, спрямованих на пожвавлення громадської активності та її підпорядкування новим пріоритетам державної політики. Ці зміни, що передбачали демократичні новації та розширення самостійності середньої ланки церковного управління, були, зокрема, пов’язані з парафіяльною реформою 1869 р., впровадженням нових штатів духовних консисторій (1869 р.), поширенням дії Інструкції благочинним церков (1857 р.) та правил для благочинницьких рад, низкою окремих указів Синоду.

Церковні реформи, як і реформи у сферах реорганізації державного апарату, пройшли у два етапи: 60–70-і та 80–90-і роки XIX ст., які прийнято вважати

реформаційним та контрреформаційним. Навіть зовні процес реформування Російської православної церкви, яка поглинула церкву українську, хронологічно співпадав зі періодом перетворення Росії в буржуазну монархію.

Як і світські, церковні реформи не тільки опосередковано, а й безпосередньо враховували досвід передових західних країн. Створений у 1860 р. Синодом комітет з духовно-навчальної реформи, який очолив архієпископ Херсонський Дмитрій Муретов, вивчав досвід організації роботи духовних навчальних закладів у Франції [7.-С.358]. Неправославний характер релігійної освіти та виховання (Франція мала переважно католицький склад населення) не став на заваді вивчення і використання цього досвіду.

Внаслідок реформ у церковному управлінні відбулися зміни, характерні для всього державного апарату пореформеної доби. Паралельно із зміцненням середньої – губернської – державної ланки ослаблювався централізм і обмежувалося всевладдя вищих церковно-адміністративних органів. Було розширено межі єпархіального самоврядування. Впроваджувались соборне і виборче начала на рівні єпархій. При цьому зауважимо, як суттєве: обговорення принципу виборності, за висловом сучасного дослідника історії російської церкви С.В. Римського, “розкололо (підкреслення наше. – О.І.) православне суспільство на прихильників і противників виборності” [8.-С.462].

У 1869 р. були затверджені нові штати духовних консисторій, а суми на їхнє утримання збільшені майже втричі. При цьому кошти на фінансування духовного відомства частково заощадили за рахунок самих церковнослужителів. Протягом 1869-1879 рр. в імперії ліквідували 2 тис. парафій, скоротили 500 штатних священників і 35% дияконів [7.-С.362-363]. Було поліпшено матеріальний стан духовних навчальних закладів. Протягом 1855-1880 рр. видатки на утримання духовних навчальних закладів зросли в 2,5 рази – з 2 млн до 5 млн руб. У 1864 р. почали діяти положення про парафіяльні попечительства та церковнопарафіяльні школи. Попечительства мали обиратися парафіянами і, подібно до стародавніх церковних братств, сприяти господарському благоустрою життя в парафії та благодійництву [9.-С.38-42; 10.-С.13-16]. Спеціальним рішенням Синод ініціював відкриття парафіяльних сільських училищ у казенних маєтках, наголошуючи на тому, аби ці училища не втрачали свого релігійного характеру [11.-Ф.182.-Оп.1.-Спр.101.-Арк.1-4].

Державна влада спрямувала низку заходів на подолання замкненості і корпоративності духовного відомства. У 1863 р. студентам духовних семінарій було дозволено вступати до університетів; 1864 р. дітям духовенства відкрили доступ до гімназій, а 1866 р. – до військових училищ. Навпаки – 1867 р. доступ до навчання в духовних семінаріях отримали всі особи православного віровизнання. Тоді ж формально ліквідували спадковість наслідування священницьких місць на парафіях [8.-С.452].

Вбивство Олександра II 1 березня 1881 р. загальмувало реформаційний процес у церкві та суспільстві. Воно сколихнуло нову хвилю політичної реакції. Демократичні новації, які почали змінювати Російську православну церкву на вимогу часові, отримали реверсивний хід.

Шукаючи альтернативи посиленню суспільного радикалізму, урядові кола природно звернули свою увагу до церкви. Подаючи у 1865 р. Міністру внутрішніх справ відомості про розвиток Південно-західного краю, Київський генерал-губернатор зауважував, що на його території панують настрої, аналогічні ситуації у Європі, зокрема, поширюються польський та український національні рухи. Надійною перепорою цьому, на його думку, могло б стати зміцнення православної церкви в регіоні. Запобігаючи посиленню іновірного впливу у зв’язку з проведенням селянської реформи, він пропонував “захищати наше духовенство від несправедливих нападків і утисків іновірців” і, водночас, без будь-яких поблажок карати за “невідповідні його

званню вчинки”. Відповідь міністра свідчила про повне порозуміння думок і орієнтувала на тотальну русифікацію населення за активної участі церкви [11.-Ф.442.-Оп.815.-Спр.114.-Арк.9-10].

Отож, державна адміністрація вбачала в церкві силу, здатну сприяти духовному оздоровленню громадського життя, моральному вихованню та просвіті населення.

До цього були покликані реорганізація церковнопарафіяльної школи і активне розгортання її мережі, що відбувається після видання “Правил про церковно-парафіяльні школи” (13 червня 1884 р.). Того ж року були запроваджені й нові статuti духовно-навчальних закладів, які ліквідували виборність посад в семінаріях та посилювали владу архієреїв над ними.

У 1884-1885 рр. було відновлено всі 2 тис. парафій, закритих у попереднє десятиліття. Нове видання статуту духовних консисторій (1883 р.) зміцнювало їх адміністративні повноваження.

1888 р. цар затвердив розроблену Синодом “Інструкцію церковним старостам”, друга редакція якої з’явилася через два роки. Інструкція посилювала роль церковних старост у парафіяльному житті і орієнтувала на вибір авторитетних як в моральному, так і в господарському відношенні кандидатів. Аналогічного спрямування інструкція була розроблена й для настоятелів церков (1901 р.).

Намагаючись ізолювати церкву від громадського руху і суспільної діяльності, за ініціативою обер-прокурора Синоду К.П. Побєдоносцева до “Земського положення” (1890 р.) і “Городового положення” (1892 р.) було включено пункти про заборону православному духовенству бути обраним до земських повітових і губернських зборів, брати участь у виборах до цих установ. Канадський дослідник історії Руської православної церкви Д.В. Поспєловський наголошує, що визначальними для прийняття такого рішення стали деспотичні риси самого обер-прокурора. Для аргументації Д.В. Поспєловський посиляється на матеріали, вміщені в “Отзывах епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе” (СПб., 1906). Зокрема, на вислів професора Духовної академії у Санкт-Петербурзі, дійсного члена НТШ з 1910 р., дослідника історії церковного життя в Україні П. Жуковича, який зазначав, що уряд не потрудився навіть запитати думку Синоду відносно прийняття такого рішення [12.-С.23]. Все ж, як нам видається, прагнення К.П. Побєдоносцева до “охоронності, збереження за всяку ціну непорушності традиційних начал і структур”, в яких він бачив спасіння Росії, передусім були реакцією всього політичного істеблішменту на кризу оплоту імперії. Подібно обер-прокурору Синоду й інші представники владних структур бачили спасіння Росії “не в просвітництві та свободі, а в охоронності”. Логіка утримання політичної влади так само приводила їх до “обскурантизму, реакційності та деспотичності”, свідченням чому й була згадана політична реакція, що мала загальнодержавний вимір.

Таким чином, політична реакція 80-х років XIX ст. в Російській імперії посилила консервативно-реставраторські настрої серед церковного управління, тим самим заганняючи углиб релігійної свідомості нерозв’язані суперечності.

В українських єпархіях збільшується число заборонних розпоряджень Синоду, спрямованих на запобігання розвитку демократичної ініціативи і організаційного розколу в православ’ї. Посилюється цензурна діяльність. У 1884 р. Синод розглянув зміст 39 брошур, надрукованих у 1876 р. “Обществом поощрения духовно-нравственного чтения”. 32 з них були визнані як “шкідливі за своїм спрямуванням і противні Православному Христовому вченню”. Брошури визначили “непридатними для поширення серед народу і належними вилученню з обігу” у зв’язку з їх “сектантським спрямуванням”. Копія цього синодального указу була циркулярно розіслана єпархіям.

У вересні 1884 р. в Києві за участю 11 архієреїв відбувся з’їзд єпископів українських єпархій “Юго-Западного края”, який виробив низку заходів “по ослабленню

сектантства взагалі і штундизму зокрема” і прийняв “Пастирське послання ієрархів західних єпархій до своїх паств” [7.-С.378]. Серед цих заходів визначалися як першочергові такі, що об’єктивно мали гальмувати розвиток ідей національного відродження церкви в Україні: включення до навчальних програм духовних семінарій курсу історії російського розколу; поширення серед народу творів і листівок з критикою сектантства; посилення місіонерської діяльності в парафіях; призначення на “заражені сектантством” парафії кращих священиків із збільшенням їм грошового утримання. З метою зміцнення в народі “основ православної віри” передбачалися як церковно-адміністративні, так і просвітні заходи, яким надавалося імперського підтексту. Серед адміністративних підкреслювались необхідність регулярного контролю над священиками з боку благочинних, здійснення покарань недбайливих священиків, обмеження парафіянам у відвідуванні іновірних храмів. Серед просвітніх (і, до речі, співзвучних з тими, які активно використовувались протестантами) – визначалось зрозуміле викладання в семінаріях; проведення позабогослужбових проповідей і бесід; поповнення церковних бібліотек; відкриття церковних товариств і братств тощо. Всі ці заходи Святійший Синод визнав як бажані, затвердивши їх 12 липня 1885 р.

Особливої ваги ревні діячі церковного відомства надавали критиці тих, хто мав мужність заперечувати своїм моральним авторитетом догматизовані ідеї імперського офіціозу.

У 1900 р., фактично за десять років до упокоєння генія російської культури Л.М. Толстого, духовенство українських єпархій отримало таємний лист від митрополита Київського Іоанікія, який первенствував у Синоді, із заборonoю духовенству здійснювати панахиди і заупокійні літургії по відомому російському письменнику, що виступив з різкою критикою офіційної церкви, у випадку його смерті. У листі пояснювалось: “Граф Лев Толстой в численних своїх творах, в яких він висловлює свої релігійні погляди, ясно показав себе ворогом Православної Христової Церкви. Єдиного Бога у трьох іпостасях він не визнає, друге лице Святої Трійці – Сина Божого – називає простою людиною, блюзнірськи ставиться до тайни втілення Бога Слова, спотворює священний текст Євангелія, Святу Церкву гудить, називаючи її людським установленням, церковну ієрархію відкидає і глузиться над Святими Таїнствами і обрядами Святої Православної Церкви”.

Аналізуючи в 1902 р. результати роботи 3-го Місіонерського з’їзду, Святійший Синод звернув увагу на те, що “однією із обставин, які сприяють посиленню розколу, є продаж на ярмарках і базарах ікон в спокусливому для народу вигляді, а також ікон неправильного письма” (підкреслення наше. – О.І.). Нагадаємо, що українська іконописна традиція, яку постійно намагалася заперечити офіційна церква, якраз і була альтернативою російському православ’ю, оскільки на протигагу аскетизму образів продукувала ідеї гуманістичного, більш вільного трактування іконографічних канонів [13.-С.91; 14.-С.192; 15.-С.13-21]. Наслідком послідовності боротьби офіційного православ’я проти “відхилення від правильного іконопису” стали таємні циркулярні вказівки на ім’я губернаторів “для протидії розвитку розколу і сектантства”, аби чини поліції надавали парафіяльному духовенству необхідне сприяння при “нагляді за продажем на базарах і ярмарках ікон, про вилучення з продажу ікон, які можуть викликати в народі спокусу”. Таку вказівку в українських єпархіях отримали вже в лютому 1903 р.

Широко пропагувалось проведення грошових зборів на користь Всеросійського православного місіонерського товариства. Товариство, засноване при Святійшому Синоді на хвилі демократичних реформ ще в 1870 р. для поширення православ’я, не отримало загальнонародної підтримки. Із зміною політичної ситуації у 80-х роках йому надали другого дихання, перенісши його головне завдання місіонерства серед

нехрещених народів на зведення бар'єрів проти поширення іновір'я і розмивання офіційної церковності. У лавах товариства на 1888 р. вже налічувалось 9,5 тис. чол. [16.-С.89]. Розгортається місіонерський рух і в Україні. Типовий штрих: у 1903 р., виконуючи настанови Синоду, Катеринославська консисторія розіслала по єпархії 1 140 примірників відозв “для виставлення в притворах церков” і написів для блюд та 570 примірників підписних листів для спонукання пожертвувань на користь Місіонерського товариства.

У централізованому порядку в українських єпархіях розгорталася мережа православних братств. Їх значення за умов “підірваних селянською реформою основ церковного життя” [5.-1897.-21 октября.-С.762], активно популяризувала офіційна церковна преса. Метою таких братств було сприяння поширенню релігійно-морального виховання, просвіті, грамотності серед християн, розвиток благодійництва, гуманітарна допомога. Після заснування в 1888 р. Братства Св. Рівноапостольного князя Володимира в Катеринославі мережа подібних осередків виникла на території усіх повітів єпархії. Так само ширилась мережа братських осередків в інших єпархіях. Чернігівське братство Св. Князя Михайла Чернігівського, створене у 1888 р., на кінець 1912 р. мало вже 104 парафіяльні осередки. У Полтавській єпархії на 1910 р. налічувалось більше 50 церковнопарафіяльних братств [17.-С.22].

Посилюється увага церковної влади до “пастирської ревності”. З метою її підвищення в єпархіальних центрах при єпархіальних архієреях з впливових представників духовенства та викладачів духовних навчальних закладів засновують комітети по православ'ю. Їх додатковою функцією відразу стає огороження віруючих від іновірних впливів, під якими розумілися і впливи доби буржуазної модернізації: національних рухів, демократизації суспільно-політичного життя. Серед методів роботи – друк проповідей в “Епархиальных Ведомостях”, проповідуння і поширення літератури, збір відомостей про чисельність православного і неправославного населення. У 1889 р. 443 священники з богословською освітою Катеринославської єпархії прочитали в середньому по 5 проповідей.

Більш вдалі зразки проповідей друкували на сторінках єпархіальної преси. Окремими збірками передруковували матеріали роботи місіонерських комітетів [18].

Причетам церков приписувалось “строго слідкувати за правильністю реєстрації в парафіях сектантів і взагалі запису в сповідних відомостях про осіб, які не були на сповіді і біля Святого Причастя”. Такі заходи мали заангажувати не тільки духовенство, а й парафіян проблемою утримання церковної єдності та протидії розколу. Єпархіальна преса подавала відомості про число тих, хто розірвав з православною церквою, інформувала про їх ставлення до православ'я, мотивацію розриву з нею та про факти зворотного навернення в “істинну віру”.

У руслі урядових і синодальних настанов на розгляд органів єпархіального управління виносяться питання про книжкові фонди церковних бібліотек, стан яких часто-густо виявлявся “ліберально-прогресистським і ніяк не відповідним потребам і запитам парафіян” та “більшості священників”. Місцева церковно-адміністративна влада намагалася надати церковним збіркам виховного характеру в дусі офіційного російського православ'я, антирозкольніцького змісту. У пропонованих єпархіальними установами для поповнення бібліотек каталогах видань зустрічаємо книги антинаціонального і антисекуляризаційного спрямування, орієнтовані на формування релігійної нетерпимості до противників “охоронного православ'я”: “Беседы о разных истинах православной веры против молокан и сродных им сектантов – штундистов, баптистов и др.” (Бистров Н.), “Краткая история и вероучение русских националистических и мистических ересей” (Кутепов Н.), “Сборник статей в обличение

штундизма и в утверждение неопытных в истинах православной веры” (Разногорський М.) тощо.

Укази духовних консисторій та єпархіальна преса наставляли причетам обов’язково підписуватись на офіційні церковні видання, серед яких були “Душеполезное чтение”, “Миссионерское обозрение”, “Паломник”, “Пастырский собеседник”, “Православное обозрение”, “Православный собеседник”, “Христианское чтение”, “Руководство для сельских пастырей”, “Церковные ведомости” та подібну літературу. Вона поповнювала церковні книгозбірні.

Засновувались “взірцеві церковно-парафіяльні школи” та влаштовувались “релігійно-моральні читання”. Ці заходи здійснювались під началом Синоду в руслі адміністративних настанов, матеріального та морального заохочення. Вони були підпорядковані ідеї запобігання розвалу імперської державної та церковної систем і осучаснення офіційного православ’я.

Особливої уваги при цьому потребувало робітниче середовище, як нове поле соціальної діяльності церкви. Показовим у цьому відношенні став приклад Катеринославського архієрея Володимира. У 1894 р. за згодою Синоду він відкрив у єпархії два похідні причети “з покладенням на них обов’язків здійснювати на пересувних престолах і переносних антими́сах богослужіння у віддалених від церков рудниках, заводах і фабриках” [5.-1894.-15 июля.-С.189].

Практика зусиль по збереженню церковної єдності, керована державною та церковною адміністрацією і посилена на єпархіальному й парафіяльному рівнях, не була спрямована виключно на протидію українському національному сепаратному рухові. Проте вона однозначно враховувала його “небезпеку”. Діяльність церковного проводу ставила за мету фільтрування всього спектра відцентрових течій і рухів.

Важливо підкреслити, що адміністративно-поліцейські заходи приймалися не тільки на папері, а й приводилися до виконання. Але відчайдушні намагання їх ініціаторів та сила впливу були недостатніми для того, аби наповнити офіціозом товщу українського соціального ґрунту: інтелігенції (серед якої ширились нові демократичні, секуляризаційні, протестантські та інші ідеї), селянства (яке було консервантом вікових національних традицій, невідповідних офіціозові), робітників (що швидше від інших відривалися від основ традиційного парафіяльного життя).

Церква з прикрістю мусила констатувати цей факт. Редакційна стаття в одному з номерів “Екатеринославских Епархиальных Ведомостей” за 1897 р. під промовистою назвою “Духовный недуг нашего времени” резюмувала: цивілізація витісняє з душі православного віруючого (“русского человека”) “цілісний світогляд”. Люди захоплюються філософією, духовенство забуває пости, прагне до розкоші.

Висловлені думки не були ситуативними. Десятиліттям раніше та ж сама редакція аналогічним чином пояснювала причини поширення релігійного сектантства. Демократичні реформи, проведені державою у попередні роки (зокрема такі, як дозвіл волосних сходів), нею сприймалися відверто негативно. Від імені священників єпархії журнал наполягав на необхідності їх обмеження. За умов зміни політичної кон’юнктури 80–90-х років XIX ст. автори таких думок отримали можливість не тільки висловлювати їх, а й підносити до рівня політичних вимог. Наслідком утвердження консервативної контрверзи серед керівної верхівки церкви та держави стало поширення в єпархіальній пресі розпорядження Синоду (у відповідь на циркуляр міністра внутрішніх справ) про заборону сільським та волосним сходам втручатися у справи церковного управління (1887 р.) [19.-1887.-20 июня.-С.258-260].

Серйозною причиною саме такого бачення духовною верствою причин кризових явищ та способів їх подолання був загалом невисокий культурно-освітній і релігійно-моральний рівень православного духовенства. На нього, як симптоматичний факт

церковної та суспільної недуги, неодноразово звертали увагу самі церковні діячі й миряни в численних публікаціях на сторінках періодичних громадсько-політичних і церковних видань, стимулюючи духовне пробудження. Низький естетичний рівень богослужіння в пересічній парафіяльній церкві, неспроможність більшості православних священиків до церковного проповідництва, формалізм і офіціозність текстів більшості проповідей та повчань, малопоширеність позабогослужбових бесід і читань, відстороненість парафіяльних священиків від церковно-видавничої діяльності, недостатня увага священиків до діяльності церковних бібліотек, професійна нездатність багатьох псаломщиків до виконання своїх службових обов'язків [17.-С.14-20] – ось далеко не повний перелік проблем, які були реаліями життя православної церкви і які, водночас, поглиблювали кризовий стан російського православ'я, вели до його організаційного розколу та загрожували самій перспективі православної традиції.

Отже, не випадково для більшості представників духовного відомства способом збереження монопольних позицій православ'я у суспільстві бачилось не пізнання та прийняття церквою цивілізаційних новацій, а повернення її до “справжніх цінностей”, під якими розумілись офіційна церковність та російська церковна традиція. На хвилі модернізаційного тиску Заходу йшло протиставлення йому церковно-державною верхівкою своєї самотутньої системи вартостей у сфері, що була похідною від основ цієї системи.

Для українських віруючих таке “вирішення” лише створювало додаткову суперечність. Організаційні форми офіційного російського православ'я та російські національні традиції, які пропагувались як запорука суспільного прогресу, для українських верств були все ж чужими.

Джерела та література

1. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – Київ; Тернопіль, 2000.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1995. – Т.2.
3. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. – К., 1996.
4. Линдеман К.Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1917.
5. Екатеринославские Епархиальные Ведомости. – Екатеринослав, 1872-1917.
6. Державний архів Запорізької області.
7. Литвак Б.Г. Русское православие в XIX веке // Русское православие: веки истории / Науч. ред. А.И. Клибанов. – М., 1989.
8. Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ. (Церковные реформы в России 1860–1870-х годов). – М., 1999.
9. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721-1878. – М., 1879.
10. Фудель И. К реформе приходских попечительств. – М., 1894.
11. Центральний державний історичний архів (м. Київ).
12. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – М., 1995.
13. Свенціцька В.І. Український живопис XVI-XVII ст. у контексті візантійських мистецьких традицій та західноєвропейського бароко // Українське бароко та європейський контекст. – К., 1991.
14. Степовик Д.В. Система тропів в українському бароко // Українське бароко та європейський контекст. – К., 1991.
15. Трубецкой Е.Н. Три очерка о русской иконе: Умозрение в красках. Два мира в древнерусской иконописи. Россия в её иконе. – М., 1991.
16. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К., 1999.
17. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних епархій України на початку XX століття. – Запоріжжя, 1997.

18. Див., напр.: Протоколы миссионерских комитетов Екатеринославской епархии о собеседованиях с местными сектантами. – Екатеринослав, 1901. – Вып. 3.
19. Подольские Епархиальные Ведомости. – Каменец-Подольский, 1862-1905.

SUMMARY

The article gives the analysis of the character and specific manifestations of the response reaction of the followers of the official course of the Russian Orthodox Church in Ukraine towards the all-European civilization processes of the society modernization in the 19th at the beginning of the 20th century. It traces back the dependence of the reaction on the socio-political progress of the whole Russian society, the constituent part of which Ukraine was, and influence of the factors of the Ukrainian national development.

В.О. Пащенко

ТРАГЕДІЯ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ КРІЗЬ ДОЛЮ ЇЇ ЄПИСКОПІВ

Упродовж XVIII – початку XX ст. Російська (Руська) православна церква поступово перетворилася на державну, перебравши на себе низку функцій органів влади, що суттєво зменшувало її авторитет серед мас віруючих, в очах передової громадськості.

Становище РПЦ різко змінилося після жовтня 1917 р. Вже першими більшовицькими декретами РПЦ позбавляється своєї економічної могутності, яку мала раніше. Це було першим і, треба сказати, позитивним кроком до реального відокремлення церкви від держави. Позитивне значення мало й проголошення рівності усіх релігій у державі, передача справи виховання та освіти від церкви у відання Народного комісаріату освіти і т.д. Проте ці декрети, на думку багатьох дослідників недалекого минулого, РПЦ зустріла вороже, що особливо гостро виявилось у часи громадянської війни та перші повоєнні роки.

Але проблема ця значно складніша, багатогранніша і глибша, щоб розглядати її тільки з боку неприйняття церквою і окремими її діячами більшовицьких розпоряджень щодо релігійного життя у країні. Подібний підхід є однобічним, оскільки в основному базується на тезі про контрреволюційність духовенства і не допускає можливості помилкових, а почасти й відверто ворожих дій щодо церкви з боку держави.

Більшовицька держава і політична система базувалися на тоталітаризмі, виключали із життя все, що хоч якось могло суперечити поглядам вождів на перебіг політичних подій. Боротьба ідей переросла у справжню війну, що велася під гаслами боротьби проти буржуазної ідеології. На практиці це вилилося у боротьбу із селянами та інтелігенцією.

Вже на початку 20-х років за допомогою каральних органів вдалося повністю ліквідувати всі антибільшовицькі політичні партії. У країні зникали об'єктивні передумови для виникнення політичної опозиції. Проте кожна тоталітарна система для своєї життєдіяльності потребує політичних та ідеологічних супротивників. Оскільки в дійсності таких в радянській Росії у той час не було, то системі слід було їх вигадати, знайти ідеологічних супротивників, створити міфи, покликані жити ілюзію ідейної боротьби.

Більшовицькі вожді на чолі з В. Леніним обирають для цього церкву, у першу чергу православну. Хоч партія і вважала, що релігія як “опіум народу”, “рід духовної